

3. ČESKÁ KRAJINA 19. A 20. STOLETÍ VE SVĚTLE INDUSTRIÁLNÍ ARCHEOLOGIE – STAV BÁDÁNÍ

Tereza Blažková - Václav Matoušek

3.1. Úvod

Industriální archeologie se začala formovat v Anglii v 50. letech 20. století. Původně amatérské aktivity v oblasti dokumentace a konzervace zaniklých industriálních objektů se koncem 50. let staly předmětem zájmu profesionálních badatelů. Z počátku se omezovaly také jen na oblast památkové péče a dějin techniky (stručně shrnuje s odkazy na zahraniční literaturu *Matoušek 2010*, 18n.). Nejpozději od 70. let (ale pravděpodobně dříve) byl pojem industriální archeologie známý a reflektovaný také naší odbornou archeologickou obcí (srov. *Merta 1980*). Ovšem první pokusy o praktické aplikace zaznamenáváme až po roce 2000 (viz níže). Z toho bychom mohli zjednodušeně soudit, že vývoj naší archeologie je v tomto směru zhruba o 50 let zpožděný oproti západnímu světu.

Na přelomu srpna a září 2011 jsme společně se studenty Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy navštívili kongres Asociace industriální archeologie (založena 1973 v Anglii) v Corku v Irsku. Na konferenci zazněly necelé dvě desítky přednášek. Téměř všechny referáty obsahovaly v názvu slovo archeologie. Přesto ani jeden referát nebyl archeologický v tom smyslu, jak chápeme archeologii u nás. Jinými slovy, ani jeden přednášející se nezabýval archeologickými nalezišti, archeologickými nálezy. Žádný referát neřešil specifickou problematiku studia industriální epochy metodami terénního archeologického studia, ani destruktivního ani nedestruktivního charakteru. Pokud bychom se pokusili aplikovat na konferenci v Corku strukturu disciplín užívanou v našem prostředí, pak naprostou většinu příspěvků

bychom zařadili nejspíše pod obory historická geografie, dějiny hospodářství a dějiny techniky. V několika případech též etnologie a památková péče (srov. podrobnou zprávu o konferenci v Corku *Blažková – Matoušek 2011*).

Nelze ovšem srovnávat nesrovnatelné. V obecném smyslu vznik a vývoj britské industriální archeologie značnou měrou navazuje na dlouhou tradici zájmu o kulturní krajinu, resp. o historické prvky kulturní krajiny, který můžeme sledovat v Anglii již od 16. století (*Gojda 2000, 70n.*). Počátek zvýšeného zájmu o industriální památky se v Anglii shoduje s vlekou ekonomickou krizí a s transformací hospodářství, v jejímž důsledku začaly být postupně rušeny především podniky těžkého průmyslu (doly, hutě, s nimi spojené železniční tratě a další komunikace a provozy). V kontextu výše zmíněné tradice zájmu o kulturní krajinu začala část laické veřejnosti chápat likvidované a chátrající industriální objekty jako významné historické, ale také estetické prvky kulturní krajiny.

Pro další vývoj oboru bylo důležité, že se ve stejné době začal v britské archeologii významně projevat antropologický diskurz původu domácího i zámořského. Marylin Palmerová, jedna z vůdčích osobností současné industriální archeologie, upozorňuje na dvě paralelní pojetí tohoto oboru. Pojem industriální archeologie je často používán jako synonymum pro památkou péči, resp. dokumentaci, ochranu a prezentaci industriálních památek. Souběžně se též pojem používá pro označení komplexního studia industriální epochy, které zahrnuje zejména metody sociální a kulturní antropologie a také (ale ne výlučně) metody archeologie (srov. *Palmerová 2005a, b*).

Připomeneme-li ještě historickou tradici Anglie jakožto kolébky průmyslové revoluce a příslovečné „dílny světa“, potom můžeme vznik a následný vývoj industriální archeologie chápat (mimo jiné) jako specifickou odpověď na aktuální ekonomické, společenské a kulturní poměry Británie v polovině a druhé polovině 20. století.

Situace v českých zemích však byla a dosud je značně odlišná. Více než o kulturní krajinu opíral se domácí historický mýtus již od raného středověku vždy spíše o historické události (skutečné i domnělé) a jejich účelovou interpretaci. Byla-li kdy v minulosti krajina v souvislostech historických u nás zmiňována, pak nejvýše v roli kulisy dějinných událostí, nikoliv jako svébytný aktivní činitel. Zvýšený důraz na studium přírodního prostředí člověka a vývoj kulturní krajiny lze u nás sledovat teprve od 70./80. a zejména pak od 90. let 20. století, kdy se pojem „krajina“ stal jak v kruzích společenských, tak přírodních věd doslova módou. Dodejme módou přijatou primárně z anglosaského prostředí.

Laický i odborný zájem o mizející industriální památky můžeme sledovat i u nás. V důsledku pomalejšího ekonomického a technického vývoje se však i objekty industriálního rázu u nás stávají specifickou „starožitností“ a předmětem zájmu a obdivu výrazně později než v Anglii.

Zcela nesrovnatelný byl a dosud je charakter archeologického výzkumu v Anglii a u nás. Vznik moderního archeologického studia byl v českých zemích na svém počátku na přelomu 18./19. století primárně motivován snahou proniknout při studiu dějin do období před nejstaršími písemnými prameny. Proto se archeologické studium dlouho omezovalo jen na období prehistorická a protohistorická. Posun zájmu archeologie do období středověku se zdráhala konzervativní česká akademická obec oficiálně akceptovat od 20. až do 60. let 20. století. Postupné etablování archeologie novověku můžeme u nás sledovat teprve od 80. a 90. let 20. století. Dnes je archeologie novověku v českých zemích již obecně respektovaným oborem se specializovanou řadou konferencí a sborníků. Zájem této subdisciplíny se však až na výjimky omezuje pouze na sledování dalšího vývoje tradic kultury středověku a časově zpravidla nepřesahuje období raného novověku. Rovněž archeologický, ale i historický zájem o vývoj kulturní krajiny je u nás dnes samozřejmostí. Nesmíme však přehlédnout, že v obou vědních oborech se jedná povýtce o importy ze zahraničí (viz výše).

Důležité je také hledisko metodické. Nezasažení tradicí antropologickou, považujeme studium industriální epochy stále za doménu historiků, v menší míře též etnologů. Diskurz antropologický se v domácím prostředí postupně prosazuje opět až od 90. let, výrazně v oblasti historiografie či sociologie. Z archeologických subdisciplín aplikuje antropologický diskurz zatím tradičně jen studium paleolitu a mezolitu.

Odlišný je i obecný vztah naší laické i akademické obce k epoše industrializace. Zatímco angličtí zakladatelé a nositelé ideje industriální archeologie se mohli od počátku opírat o hrdost na roli své země v době industriální, v českých zemích musí zájemce o industriální epochu počítat s významně odlišnou situací. Nedílnou součástí českého národního historického mýtu, tradovaného dodnes z doby národního obrození, je nekritická adorace malého a středního rolníka jakožto nositele českých národních tradic. V duchu tohoto mýtu, oživeného na konci 20. století ekologickými aktivisty, je industrializace u nás dosud stále představována především jako jev negativní. Nesporné pozitivní výsledky industrializace v oblasti vědecko-technické i ekonomické proto dosud unikají obecnému ocenění.

Navzdory zdánlivě nepříznivé situaci se však při bližším pohledu budoucnost industriální archeologie, resp. komplexního antropologického studia industriální doby u nás, jeví poměrně příznivě. Velmi dlouhou, bohatou a úspěšnou tradici má u nás jednak studium dějin techniky (např. *Jílek 1983-1985; Smolka 1995; Hlušíčková a kol. 2001-2004*), jednak široký obor hospodářských dějin. V Čechách reprezentuje starší - zakládající - tradici studia ekonomiky industriální epochy zejména syntetické dílo J. Purše 1960 a 1973 nebo práce P. Horské-Vrbové (např. *Horská-Vrbová 1965*; porevoluční studium představuje syntéza *Jakubec-Jindra 2006*). Mnoho cenných infor-

mací obsahuje publikační řada *Zpravodaj komise pro dějiny závodů*, vydávaná Historickým ústavem AV ČSAV v Praze od poloviny 70. do konce 80. let. Hospodářsko-geografický aspekt akcentovala badatelská centra severomoravská (ostravská) a slezská (opavská), např. v sérii sborníků nazvané *Průmyslové oblasti* (shrnují *Gawrecki 1987* a *Steiner 1991*).

Národní technické muzeum v Praze vydává již řadu desetiletí množství publikací z oboru dějin techniky a dějin průmyslu, včetně otázek sociálních. Připomínáme alespoň řady *Studie z dějin hornictví* a *Studie z dějin hutnictví*. V této souvislosti nelze opomenout ani řadu *Archaeologia technica* vydávanou Technickým muzeem v Brně, resp. J. Mertou, od roku 1978. Většina příspěvků z této řady je zaměřena na problematiku pravěkou a středověkou, v posledních letech však přibývá témat z novověku i doby industriální.

Plně v souladu s aktuálním vymezením britské industriální archeologie je studium sociálních poměrů. Původní přednostní zaměření na dělnickou problematiku, resp. dělnické hnutí, se odráží např. v ediční řadě *Etnografie dělnictva*, vydávané Ústavem pro etnografii a folkloristiku ČSAV, nebo v syntetickém díle A. Robka a kol. (1980). Moderní studium dělnické problematiky je s britskou produkcí zcela srovnatelné (např. *Jemelka 2008*). Souběžně se rozvíjí i studium elit industriální doby (např. *Štaif 2007*; *Kubů – Šouša 2008*). Systematicky se sociálním aspektům industriální epochy věnuje dvojice slezských badatelů J. Macháčová a J. Matějček (naposledy 2010). V linii moderní západní industriální archeologie jsou i práce z oboru každodennosti industriální doby (srov. např. *Lenderová – Jiránek – Macková 2009*).

Zakladatelské aktivity britské industriální archeologie, tj. dokumentaci a záchranu ohrožených industriálních památek, zastupuje v Čechách *Sekce ochrany průmyslového dědictví*, která vznikla v roce 1987 při Národním technickém muzeu, a *Výzkumné centrum průmyslového dědictví*, které vzniklo v roce 2002 při ČVUT. Technické stavby se u nás začaly zapisovat do Státního seznamu nemovitých kulturních památek již v roce 1958. V polovině 70. let 20. století byl do koncepce památkové péče zahrnut Program záchrany, obnovy a společenského využití památek výroby, vědy a techniky. V Ústředním seznamu kulturních památek České republiky je zapsáno 2800 objektů, které dokládají historický vývoj výroby, vědy a techniky (*Kotalík 2008*).

Britskému systematickému zájmu o vývoj krajiny je velmi blízká tradice oboru historické geografie, jehož rozvoj je u nás spjat s řadou významných osobností, počínaje F. Roubíkem, Z. Boháčem, J. Pekařem, až po současné badatele L. Jelečka, P. Chromého nebo vůdčí osobnost E. Semotanovou. Připomeňme alespoň témata dvou posledních historicko-geografických konferencí pořádaných Historickým ústavem AV ČR v Praze a Katedrou sociální geografie a regionálního rozvoje Přírodovědné fakulty Univerzity Karlovy

„Krajina města - město v krajině“ (Praha 20. 1. 2010) a „Průmyslová krajina jako kulturní dědictví“ (Praha 19. 1. 2011). Z tradičního historicko-geografického přístupu při studiu vývoje vzájemného vztahu člověka a přírody v procesu industrializace vyšel L. Jeleček. Nejprve systematicky sledoval proměny krajiny v důsledku transformace zemědělství v průběhu 19. století (*Jeleček 1985; 1995*), později svůj badatelský zájem rozšířil a stal se propagátorem subdisciplíny environmentálních dějin (*Jeleček 2000*).

Velmi početná a aktivní je u nás laická skupina zájemců o industriální epochu. Nejstarší a nejpočetnější je společenství laických milovníků železniční historie. Romantika vyřazených parních lokomotiv, prvních „motoráků“, zrušených nádraží i celých železničních tratí nikdy nebyla a dosud není ve zjevném rozporu s žádnou ideologií. Tak trochu nenápadně, stranou zájmu většinové společnosti i akademické veřejnosti, vznikla celá řada železničních historických expozic a nepřehledné množství publikací o dílčích aspektech železniční historie. O množství restaurovaných lokomotiv a dalších movitých i nemovitých objektů nemluvě. Ve svém souhrnu se jedná o dílo plně srovnatelné s prací laických i profesionálních badatelů v oboru industriální historie západně od našich hranic. Připomenout se sluší i práci laických milovníků historie vojenství, automobilismu, cyklistiky nebo hornictví.

Souběžně s nadšenými amatéry působí na poli osvěty v našich zemích i velké množství profesionálních muzeí a skanzenů zaměřených na problematiku industriální doby (srov. *Hlušíčková 2004*, 264-312). Jejich řady rozšiřují v poslední době expozice otevírané v provozech rušených v důsledku restrukturalizace průmyslové výroby (např. hornický skanzen v dole Mayrau ve Vinařicích u Kladna, naučná stezka v zaniklé huti Koněv na Kladně nebo skanzen Vítkovických železáren a dolu Hlubina v Ostravě-Vítkovicích). Ve všech těchto případech se jedná o zjevnou analogii s britskými industriálními expozicemi „pod širým nebem“. Za všechny uveďme alespoň rozsáhlý komplex současných i historických průmyslových podniků v oblasti Ironbridge.

Z výše uvedeného stručného nástinu historie i aktuálního stavu studia industriální epochy je zřejmé, že současnou situaci u nás nelze jednoduše hodnotit jako zaostávání za vývojem v západních zemích. Výstižnější je konstatovat, že v důsledku odlišného historického vývoje nejsme pozadu, nýbrž jinde. V některých ohledech (hospodářské dějiny, dějiny techniky) je dosažený stupeň poznání plně srovnatelný s vyspělými badatelskými centry v zahraničí. V jiných (terénní výzkum) jsme teprve na samém počátku.

Je však velmi pravděpodobné, že industriální archeologie či nějaká jiná forma intenzivního terénního studia industriální epochy se u nás v dohledné době bude úspěšně rozvíjet. Více než kterákoliv jiná archeologická subdisciplína odpovídá totiž industriální archeologie na aktuální,

zhusta velmi palčivé otázky současnosti. V době industriální, u nás především v době druhé průmyslové revoluce, tj. ve druhé polovině 19. a v prvních třech desetiletích 20. století, nacházíme bezprostřední základy našeho současného světa. Problémy v oblasti hospodářské, vědecko-technické, sociální, kulturní, ale i současnou situaci ekologickou nepochopíme bez důkladné a komplexní znalosti industriální epochy.

Domníváme se, že v této chvíli je ještě předčasné pokoušet se formulovat koncepční otázky a vytyčovat konkrétní badatelské úkoly. Industriální archeologie se bude v českých zemích formovat postupně v procesu postupného sblížení a prolínání dosud oddělených linií studia hospodářských, technických, sociálních a kulturních dějin. Usilovat o doslovné „překopírování“ britského či jakéhokoliv jiného modelu do českých poměrů by bylo pošetilé a především nemožné. Takovéto pokusy by záhy ztroskotaly nejenom na dědictví odlišných badatelských tradic. Nesrovnatelný byl i vývoj samotné historické epochy industrializace, resp. modernizace společnosti.

Na základě dosavadních zkušeností můžeme s vysokou pravděpodobností očekávat zrod industriální archeologie v českých zemích zejména v procesu zjevného prolínání archeologie a historické geografie. Právě v této „kontaktní zóně“ již vzniklo nebo vzniká několik badatelských projektů Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy, jejichž metodické postupy jsou se současnou britskou industriální archeologií plně srovnatelné.